

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА
ІНСТИТУТ НАРОДОЗНАВСТВА

МОВНА УЛЯНА ВАСИЛІВНА

УДК 392 (=161.2) : 638.1

**БДЖІЛЬНИЦТВО:
УКРАЇНСЬКИЙ ОБРЯДОВИЙ КОНТЕКСТ**

Спеціальність: 07.00.05 – етнологія
Гуманітарні науки

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Львів – 2018

Дисертацією є монографія.

Робота виконана у відділі історичної етнології Інституту народознавства НАН України.

Науковий консультант: доктор історичних наук, професор,
академік НАН України
Павлюк Степан Петрович,
Інститут народознавства НАН України, директор.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, доцент
Кушнір В'ячеслав Григорович,
Одеський національний університет
ім. І. І. Мечникова МОН України,
декан факультету історії та філософії,
професор кафедри археології та етнології України;

доктор історичних наук, професор
Франко Оксана Омелянівна,
Львівський національний університет
імені Івана Франка МОН України,
професор кафедри етнології;

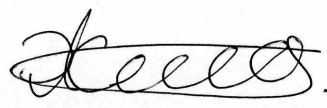
доктор історичних наук, професор
Кожолянко Георгій Костянтинович,
Буковинське етнографічне товариство, голова.

Захист відбудеться 29 листопада 2018 р. о 15:00 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д. 35.222.01 Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та Інституту народознавства НАН України за адресою: 79000, м. Львів, проспект Свободи, 15.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України за адресою: 79026, м. Львів, вул. Козельницька, 4.

Автореферат розіслано 25 жовтня 2018 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук

Л. І. Хахула

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Ритуали як одна із структурних ланок культури етносу, що є складною цілісною, взаємопов'язаною, історично обумовленою системою всієї сукупності людського досвіду, матеріальних та світоглядних цінностей на шкалі різнорівневих компонентів світоглядного комплексу українців перебувають серед пріоритетних. У цьому аспекті не складають винятку й пасічніцькі ритуали, що, яскраво виявляючись на всіх етапах річного бджолярського колообігу, складала органічну частину цільної системи релігійних вірувань українців. Власне завдяки наявності у людській свідомості світоглядних універсалій витворилася пасічніцька обрядовість як специфічна форма духовної парадигми бджільництва з розмаїттям вірувань, обрядових дій та ворожінь, що наповнювали канву як календарних дійств, так і родинних свят і урочистостей.

Комплексне вивчення традиційної пасічніцької обрядовості українців, становлячи вагомий елемент синтетичного дослідження народної обрядової культури, дозволяє сконцентруватися на визначенні місця народних бджолярських звичаїв та обрядів у загальній етнографічній картині, простеженні діахронного і синхронного вимірів їх розгортання у межах України з вирізненням локальної специфіки, осередків побутування та міжрегіональної тотожності окремих обрядів чи обрядових комплексів, етнокультурних взаємовпливів у всеслов'янському та європейському контексті, ступеня запозичень, впливів та інновацій. Розкриття семантичного наповнення, глибинного сенсу, функціональної спрямованості та внутрішньої організації бджолярської обрядовості українців, її локалізації в загальній системі народного світобачення, становлячи поважну наукову проблему, проливає світло на процеси формування та механізму функціонування етносистеми, доглибні національні архетипи, базові ментальні риси, зміст народного світорозуміння.

Актуальність роботи полягає і в тому, що вивчення запропонованої теми на основі матеріалів з усього етнічного обширу України дозволяє дослідити традиційне бджільництво як духовно-світоглядну систему, розкрити національну специфіку традиційних уявлень, вірувань, звичаїв та обрядів бджолярів, подати візію бджільництва як важливого явища української обрядової культури, визначити його місце у загальній системі обрядовості, з'ясувати притаманне йому універсальне загальнокультурне значення. Дослідження, базоване на великому масиві джерельного матеріалу, вкрай важливе для розуміння українських і загалом

слов'янських старожитностей, пізнання народного світогляду, психології та моралі, світоглядних уявлень багатьох поколінь українських пасічників як носіїв традиційних знань, їх способів мислення та конструювання навколишнього світу.

Зв'язок роботи з планами наукових досліджень. Дисертація виконана у відділі історичної етнології Інституту народознавства НАН України у межах науково-дослідної теми «Історико-етнологічні аспекти вивчення реліктових явищ культури та побуту українців» (державний реєстраційний номер 0111U001063).

Мета дослідження – окреслення візії бджільництва як духовно-світоглядної системи та феномену української обрядової культури, встановлення його етнічної специфіки та базових символіко-семантичних аспектів на підставі науково-критичного аналізу опрацювання доробку попередників й за матеріалами власних польових спостережень. Для реалізації мети поставлено **завдання**:

- з'ясувати стан наукової розробки проблеми, оцінити евристичний потенціал історіографічного та джерельного підґрунтя вивчення обрядового контексту традиційного бджільництва українців;

- обґрунтувати теоретико-методологічні засади дослідження, охарактеризувати методику вивчення окресленої проблематики;

- встановити семантику пасічницьких ритуалів, їх місце і роль в загальній системі народної обрядовості, прпослідкувати історичні трансформації їх окремих компонентів;

- відтворити ритуальний «бджолиний» фрагмент традиційної картини світу українців, розкрити його глибинний сенс, функціональне призначення і внутрішню організацію;

- визначити територіальні рамки побутування окремих уявлень, звичаїв, обрядів;

- простежити регіональну специфіку бджолярської обрядовості мешканців основних етнографічних районів України;

- розкрити загальнонаціональні, всеслов'янські та загальноєвропейські риси досліджуваних реалій пасічницької обрядової культури.

Об'єктом дослідження є традиційне бджільництво як невід'ємний компонент етнокультури українців, а **предметом** – його обрядовий контекст, що акумулює у собі ритуальні практики, уявлення, вірування, звичаї та обряди бджолярів; бджільництво як духовно-світоглядна система.

Хронологічні рамки дисертації охоплюють середину ХІХ – першу третину ХХ ст., оскільки саме цей часовий відрізок з огляду

на густоту концентрації відповідного фактологічного матеріалу є найрепрезентативнішим для студіювання культурно-духовного феномену бджільництва. Нижньою хронологічною межею стала середина XIX ст., яка є початковим періодом становлення наукового інтересу до духовних реалій українського бджільництва. Верхня межа датується кінцем першої третини XX ст., бо, незважаючи на пресинг тоталітарного режиму й державну політику прискореної індустріалізації суспільства та масової колективізації українського села, у світоглядних уявленнях пасічників переважали елементи традиційності.

Територіальні межі дослідження охоплюють весь український етнографічний обшир, включно з українськими історико-етнічними теренами, які сьогодні перебувають у складі інших держав (Польщі, Словаччини, Румунії, Білорусі, Росії).

Новизна основних результатів дисертаційної роботи полягає в тому, що:

вперше:

– до наукового обігу введено нові джерельні матеріали, зокрема польові записи автора;

– здійснено комплексне історико-етнографічне дослідження духовно-світоглядного феномена традиційного бджільництва всієї етнічної території як важливого компоненту етнокультури українців;

– встановлено семантику пасічницьких ритуалів, їх місце і роль в загальній системі народної обрядовості, простежено історичні трансформації їх окремих компонентів;

– реконструйовано ритуальний «бджолиний» фрагмент традиційної картини світу українців, розкрито його глибинний сенс, функціональне призначення і внутрішню організацію;

– з'ясовано місце бджоли в народній традиції і встановлено сакральний статус комахи;

– доведено, що опікунами українського бджільництва були християнські святі Олексій, Зосим і Саватій;

– висвітлено символічну значущість традиційного образу пасічника, цілісно осмислено пасічницькі мотиви народного календаря (обрядові чинності весняно-літнього та осіннього-зимового циклу);

– визначено роль продуктів бджільництва (меду та воску) в обрядовому житті українців (світоглядних уявленнях, календарній та оказіональній обрядовості, ритуалах життєвого циклу людини, в обрядово-магічній практиці);

– окреслено регіональну специфіку бджолярської обрядовості мешканців основних етнографічних районів України;

– розкрито загальнонаціональні, всеслов'янські та загальноєвропейські риси досліджуваних реалій пасічницької обрядової культури.

удосконалено:

– наукові погляди щодо амбівалентності народної рецепції постаті традиційного пасічника як ритуального спеціаліста;

– джерельну базу студій обрядового контексту традиційного бджільництва українців.

отримала подальший розвиток концепція:

– загальнонаціональної єдності основних складових традиційної культури населення всієї української етнічної території, оскільки пов'язані з бджільництвом звичаї та обряди вивчалися як невід'ємний компонент української обрядовості та живого організму етнічної культури.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що у ній здійснено комплексне історико-етнографічне дослідження духовно-світоглядного феномена традиційного бджільництва всієї етнічної території як важливого компонента етнокультури українців. Матеріали дисертації та отримані авторкою на їх основі положення та висновки будуть корисними при дослідженні українських та загалом слов'янських старожитностей, етногенезу та етнічної історії українців, національної ідентичності, світосприйняття та світорозуміння, реліктових форм української обрядової культури. Окрім того, вони можуть бути використані при підготовці узагальнюючих праць з історії традиційної культури українців, підручників та посібників з етнології, словників української народної культури.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дисертації апробовано на міжнародних наукових конференціях, форумах та симпозіумах: «2000-ліття Різдва Христового і народна культура» (Львів, 2001), «Слов'янське слово і культура в контексті світового розвитку» (Київ, 2007), I Міжнародному форумі бджільництва Східної і Центральної Європи «Медова Покрова» (Львів, 2008), «Українська культура в історичному розвитку та державотворенні» (Київ, 2009), «Лемки, бойки, гуцули, русини – історія, сучасність, матеріальна й духовна культура» (Слупськ, Польща, 2011; Свидник, Словаччина, 2013; Слупськ, Польща, 2015; Стара Лесна, Словаччина, 2017), «Українська професійна та етнокультура: нові ракурси дослідження, інтеграція в світовий цивілізаційний процес» (Київ, 2012), «IV Люблінська міжнародна пасічницька конференція» (Люблін, Польща, 2013), «Технології сучасного бджільництва. Досвід Польщі та України»

(Львів, 2016), «200 років Оссолінеуму» (Вроцлав, Польща, 2017), «Одеські етнографічні читання» (Одеса; Тульча, Румунія, 2018); всеукраїнських наукових конференціях: «Українська етнологічна наука на межі ХХ-ХХІ століть» (Львів, 2001), «Український етнос у часі і просторі» (Київ, 2003), «Любартівські читання» (Луцьк, 2010), «Українські традиції в бджільництві» (Рівне, 2017).

Публікації. Зміст дисертаційного дослідження викладено у 3 монографіях, 1 словнику, 45 публікаціях в українських та міжнародних наукових виданнях.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, переліку використаних джерел та літератури (1013 позицій), додатків. Загальний обсяг дисертації – 552 с., із них 482 с. основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність, визначено мету та основні завдання дослідження, його предмет та об'єкт, окреслено хронологічні та територіальні рамки, розкрито наукову новизну та практичне значення роботи.

У **першому розділі «Історіографічне, методологічне та джерельне підґрунтя вивчення бджолярської обрядовості українців»** проаналізовано стан висвітлення проблеми в українській та зарубіжній історіографії, обґрунтовано теоретико-методологічні засади дослідження, охарактеризовано методiku вивчення окресленої проблематики.

Підрозділ 1.1. «Історіографія проблеми» присвячений аналізу робіт з бджолярської обрядовості українців середини ХІХ – початку ХХІ ст.

Українська пасічницька обрядовість, загалом привернувши до себе увагу багатьох поколінь вітчизняних та зарубіжних етнографів, все ж вивчена на сьогодні далеко недостатньо. Перш за все стосується якісних показників її студіювання, оскільки емпіричного джерельного матеріалу накопичено достатньо багато.

Окремі обрядові чинності, виконувані українськими пасічниками в контексті відзначення свят річного календарного кола, відзначали у своїх працях К. Сементовський, В. Сікачинський, А. Свидницький, Г. Купчанко, А. Богданович. У третьому томі «Праць етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край», укладених П. Чубинським, міститься календар народних звичаїв та обрядів українців, де чітко простежуються пасічницькі мотиви, своєрідне «пасічницьке» річне коло обрядової тканини народного календаря

(Теплого Олекси, Івана Купала, св. Андрія, Зачаття св. Ганни, Святвечір, Водохреща), а у четвертому томі, присвяченому родинній обрядовості українців, автор привертає увагу до ритуального застосування меду та воску у весільному та похоронному ритуалі (меду у складі колива й воскових свічок), першим зафіксувавши їх присутність в якості «провідничок», з якими відпроваджували померлого на цвинтар. Ритуальну роль меду у весільному церемоніалі гуцулів відзначали С. Витвицький, В. Завадський, Л. Вайгель, В. Козарищук, покутян – Л. Вайгель, лемків – І. Кузів, бойків – О. Рошкевич, В. Гнатюк, З. Кузеля, поліщуків та волинян – О. Кольберг. Вперше ритуальну функціональність воскових свічок на українському весіллі зафіксували П. Кирилов, А. Брикчинський, І. Бессараба. Етнографічні фіксації символіки меду та воску в похоронній обрядовості представників різних етнографічних районів України здійснили З. Кузеля, Ю. Кміт (Бойківщина), А. Онищук (Гуцульщина), І. Бордейний (Буковина), А. Мусянович (Яворівське Надсяння). Пов'язані з бджільництвом замовляння українців викликали зацікавлення не лише українських (П. Єфименко, В. Подольський, Д. Яворницький, І. Манжура, Б. Грінченко), а й польських (Е. Руліковський) та російських (Т. Павлевський) збирачів етнографічного матеріалу.

Обрядові аспекти традиційного бджільництва українців перебували у центрі уваги авторів не лише загальних етнографічних нарисів, а й профільних етнографічних розвідок, як-от В. Ястребова «До повір'їв щодо бджіл» (календар річного догляду за бджолами мешканців м. Глодоси Єлисаветградського повіту) та І. Ковальова «Живий літопис волинського пасічництва» («усні пам'ятки народного бджільництва, засновані на повір'ях, чаклунстві, знахарстві, молитвах і різних забобонах»).

На загальному фоні домінування описового матеріалу слід виокремити перші спроби теоретичних узагальнень окремих сегментів досліджуваного предмету – О. Потебні (в річищі пануючої тоді міфологічної теорії розкрив символіку бджіл та бджолиного рою в українській народній поезії), М. Сумцова (крізь призму теорії пережитків в етнографічній студії «Культурні переживання» проаналізував повір'я про бджіл, обрядові аспекти виготовлення свічок, історичні корені та сучасну автору практику керомантії). У спеціальній статті «З оповідей про бджіл» М. Сумцов, розкриваючи священне значення бджіл в історичній ретроспекції, подав власне пояснення звичайного для українців епітету комахи («свята»), виводячи його від практики вживання воску на церковні свічки та легенд про причетність Бога до її появи,

що видається цілком прийнятним і нині. Аналітичний характер має публікація «Народні заклинання над бджолами» Т. Біленького, який не лише оприлюднив тексти замовлянь із с. Недри Переяславського повіту Полтавської губернії, а й вперше їх науково проінтерпретував. Теоретичні риси виявляє перша в тогочасній етнографічній літературі класифікація самих заклинань на настанови (практичні поради) та власне заклинання, що носять назву «наука» чи «молитва». На думку автора, актуальну до сьогодні, заклинання – залишки давніх язичницьких молитов, що частково уціліли у своєму первісному вигляді, але в більшості випадків трансформувались й дійшли до ХІХ ст. з домінуючою домішкою християнських уявлень.

Предметом наукових зацікавлень українських та польських етнографів 20–30-х рр. ХХ ст. Волошинського, В. Кравченка, А. Фішера, К. Мошинського, Г. Бігеляйзена, Л. Шульгиної, А. Ворона, Я. Фальковського були окремі аспекти пасічницької обрядовості, якот сліди давнього пошанування бджіл, традиційні погляди загалу на них, обрядові правила поведінки з комахами та виготовлення вуликів, пасічницькі звичаї, пов'язані зі смертю, ритуальна функція меду та воску в родильній, весільній похоронній обрядовій практиці та календарній обрядовості, оказіональних звичаях, святі-опікуни бджільництва.

У період панування комуністичної ідеології духовна спадщина бджільництва виявилася серед тих пластів традиційної культури, які незаслужено перебували на узбіччі дослідницьких інтересів вітчизняних етнографів. Відповідно, ця периферійна проблематика розроблялася не у формі глибоких аналітичних досліджень, а у вигляді принагідної фіксації пов'язаних з пасічництвом звичаїв та обрядів українців: Л. Дем'ян (мед у бойківському весільному церемоніалі), М. Шмайда та В. Гривна (окремі пасічницькі повір'я та звичаї лемків), В. Борисенко (обрядове частування медом у весільному обряді Карпат, Прикарпаття і Полісся). Спеціально лише С. Толстая розглянула ритуальні функції стрітенської та пасхальної свічок на Поліссі.

Лише з одержанням Україною незалежності почалося певне пожвавлення на полі етнологічних студій духовного пласту бджільництва, яке вилилось у появу реєдиції класичних досліджень й доробку вчених української діаспори Г. Булашева, Й. Лозинського, М. Маркевича, П. Чубинського, М. Максимовича, О. Воропая, С. Килимника. У центрі уваги численних розвідок сучасного дослідника українського бджільництва В. Скуратівського – різноманітні пасічницькі обрядові реалії, зокрема народні уявлення про бджоли, пасічника, звичаї, пов'язані з вибором місця для пасіки, молитви, замовляння до бджіл, обрядове

призначення меду та воску. Тільки три дослідниці – А. Дмитренко, Т. Пархоменко та І. Несен більшою чи меншою мірою виявляють нині системне зацікавлення проблематикою етнологічних студій традиційного бджільництва і розпрацьовують його локальні обрядові аспекти переважно на матеріалах з Полісся.

Тривалий шлях вивчення бджільництва як світоглядної системи у національному, загальнослов'янському та ширшому загальносвітовому ракурсах подолали вчені багатьох країн Європи та Америки – Румунії, Великобританії, США, Польщі, Сербії, Росії (С. Маріан, Х. Ренсом, О. Файф, М. Жук, К. Ленська-Боньк, М. Білетич, Т. Щепанська, М. Толстой, О. Гура, А. Нікітіна), які приділяли увагу бджолі як об'єкту народної обрядовості, як сакральній істоті та продуктам її життєдіяльності в обрядовому контексті і народній традиції різних народів, розглядали концепт священного щодо бджіл, меду та воску в народній християнській традиції та слов'янський концепт бджоли як сакральної істоти, здійснили лексично-семантичний аналіз терміну «бджола», дослідження обрядової функціональності меду у польській народній культурі, писали про «беле пчеле» (білу бджолу) як алегорію душі у балканських слов'ян, аналізували ритуальний компонент північноросійського бджільництва, публікували т. зв. «бджолині пісні» як тексти ранньої слов'янської обрядової поезії, розглядали символічне навантаження воскової свічки в обрядах переходу східних слов'ян.

Творчий здобуток народознавців, попри безсумнівну наукову вартість, далеко не вичерпує внутрішнього ресурсу задекларованої проблематики. Українська етнологічна школа поки що немає у своєму доробку робіт, спеціально присвячених розгляду традиційного бджільництва всієї етнічної території як духовно-світоглядної системи, тому й виникла необхідність його комплексного історико-етнологічного дослідження, актуальними та науково вмотивованими є ґрунтовні студії обрядового контексту традиційного бджільництва українців задля створення цілісного образу національної духовної парадигми цієї сфери народної культури.

У підрозділі 1.2. «*Методологічні засади вивчення бджолярської обрядовості українців*» представлено теоретичні та методологічні основи дослідження пасічницьких звичаїв та обрядів, розглянуто ключові аналітичні категорії. У центрі дослідження – **бджолярська обрядовість** як сукупність традиційних символічних дій, виконуваних пасічниками, що в образній формі висловлює соціально вагомі події як власне у їх житті, так і життєдіяльності всього соціуму, дій, що виступають як символи певних соціальних ідей, цінностей і норм.

Як вагомий термін категоріального апарату дослідження виділено *пасічніцькі мотиви* українського народного календаря в сенсі міфопоетичної домінанти (за Т. Агапкіною), тобто загальної теми, яка (поряд з іншими) пронизує народний календар; вони укладаються у відносно автономний пасічніцький календар як спосіб організації часу й пов'язаної з його природними ритмами суспільно-виробничої діяльності людини. Важливою складовою термінологічно-понятійного апарату сучасного етнологічного дослідження є термін *текст* (за В. Топоровим). Використовується поняття обрядовий текст, що є самостійною знаковою системою, яка утворилася на основі сукупності вербальних та невербальних текстів (календарний, родинний, весільний, похоронний та інші тексти культури). Основними методами дослідження є властиві історичній науці компаративний, типологічний, структурно-функціональний методи, метод історичної реконструкції, синхронного аналізу, теоретичні методи узагальнення, аналізу і синтезу, індукції та дедукції, а також спеціально етнологічний метод польових досліджень (безпосередніх польових спостережень і фіксації явищ народної культури, опитування респондентів). Розглядаючи людину як суб'єкт пасічніцької обрядовості та загалом постать традиційного пасічника в доіндустріальному суспільстві, у процесі аналізу польових пошукувань використовувався антропологічний підхід, у центрі якого перебуває людина та її базові світоглядно-аксіологічні орієнтири. Досліджувані питання розглядалися не лише на основі використання методологічних засад етнологічної науки, а й міждисциплінарного підходу, з врахуванням даних суміжних дисциплін – історії, фольклористики, культурології, семіотики, психології, етнолінгвістики. Такий підхід зумовлює неухильне дотримання принципів історизму, об'єктивного системного розгляду досліджуваних обрядових явищ та реалій.

Як важливі методологічні орієнтири роботи розглянуто ідеї та теоретичні напрацювання авторів класичних публікацій з історії релігії М. Еліаде, міфології – К. Леві-Строса, теорії ритуалу – А. ван Геннепа, В. Тернера, набутки Московської етнолінгвістичної школи (М. Толстой, С. Толстая, О. Гура, Т. Агапкіна, О. Седакова, М. Валенцова), а також роботи відомих представників російської семіотичної школи В. Топорова, А. Байбуріна і сучасного німецького антрополога К. Вульфа. Важливими для автора з теоретичної точки зору осмислення проблематики були узагальнюючі, концептуальні праці, зокрема й стосовно методики дослідження традиційної культури, українських вчених – М. Сумцова, В. Кравченка, Л. Шульгиної, С. Павлюка, Н. Гаврилюк, О. Боряк, В. Кушніра та ін.

Застосування наявного методологічного інструментарію уможливило пізнання специфіки бджолярських звичаїв та обрядів, дає змогу простежити народні уявлення про бджолу та її господаря-пасічника, світоглядні константи та духовні орієнтири людини традиційного суспільства, зумовленість функціонування народної обрядової моделі ментальністю самої людини, її світосприйняттям та морально-етичними духовними засадами.

Підрозділ 1. 3 «Джерельна база дослідження». Джерельною основою дослідження стала рукописна та опублікована етнографічна й фольклорна спадщина вітчизняних і зарубіжних вчених-народознавців ХІХ – початку ХХІ ст., а також результати наших польових пошуків, проведених 1995–2014 рр. у 193 селах Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської, Чернівецької, Вінницької, Житомирської, Черкаської, Сумської, Полтавської областей, Томашівського повіту Люблінського воєводства Республіки Польща.

До джерельної бази дослідження як її суттєвий компонент були долучені неопубліковані етнографічні матеріали, зокрема архівалії з архіву Інституту народознавства НАН України (раніше Музею етнографії та художнього промислу та Львівського відділення Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського АН УРСР). Серед них – рукопис С. Колтатіва «Село Вільховець над Дністром», експедиційні записи 1970–1990-х рр. з Гуцульщини, Бойківщини, Закарпаття, Полісся, Опілля, Західного Поділля Я. Грендиш, Т. Гонтар, Є. Болтарович, Л. Боцонь, Л. Худаш, Ю. Климця, О. Федорів, Б. Чепурка, М. Чудака, Н. Боренько, І. Несен, які частково торкалися значення пасічництва як господарського заняття у народному календарі, обрядового використання продуктів бджільництва у традиційному селянському побуті, зафіксували зразки пісенного фольклору зі згадками про мед та віск. Надзвичайно вартісні, а іноді унікальні, ще не введені до широкого наукового обігу етнографічні матеріали, що дають ключ до розуміння окремих досліджуваних нами обрядових аспектів традиційного бджільництва українців і відносяться до кінця ХІХ – початку ХХ ст., задокументовано у справах, що зберігаються у відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаніка. У фонді 151 М. Дикарева перебувають авторські записи з теми «Народний календар», тобто нотатки календарних звичаїв, обрядів та повір'їв зі Слобожанщини, Кубані та Поділля щодо пасічницьких мотивів народного календаря, народні оповідки про святих-опікунів традиційного бджільництва; запис О. Гришею традиційного весілля з Полтавщини із матеріалами про обрядове використання воскових свічок на різних

етапах весільного дійства; запис П. Тарасевським поховального обряду зі Слобожанщини, у якому зафіксовано обрядове призначення воскових свічок у похоронно-поминальній звичаєвості та медового «кануну» як основної поминальної страви. У фонді С. Лагуни відклалися унікальні матеріали з царини календарної та родинної обрядовості українців Волині, Поділля, Півдня (пасічницькі мотиви народного календаря, ритуальна роль продуктів бджільництва на хрестинах, весіллях та похоронах), замовляння зі згадкою про віск, тлумачення з'яви бджіл у снах, дівочі ворожіння за участю воску, народні уявлення про бджіл та продукти їх життєдіяльності, господарські та обрядові приписи з бджільництва. У фонді Г. Дем'яна зберігаються записи окремих пасічницьких звичаїв та фольклору з Буковини, Бойківського Підгір'я і Опілля, здійснені у 1980-х рр., а саме: різдвяно-новорічні обряди, спрямовані на успішне плекання комах, а також щедрівки, адресовані пасічникам.

У другому розділі «Українська народна візія бджоли» розглянуто місце бджоли в народній світоглядній традиції та її рецепція у поширених серед народу уявленнях та віруваннях, встановлено сакральний статус комахи та простежено його витoki, розкрито контамінацію народних світоглядних інтерпретацій та християнської аксіології.

У підрозділі 2.1 «Місце і статус бджоли у світоглядній традиції українців» досліджено базові світоглядні концепти українців кінця ХІХ – початку ХХ ст. в царині бджільництва, зокрема погляд на бджолу як сакральну комаху. У ньому розкриваються витoki архаїчних уявлень про бджолу як священну істоту та її зв'язок з божественним началом, що сягають епохи неоліту і корелюють з культом богинь жіночої фертильності з класу Великих Матерів в уособленні бджоли, а отже мають дохристиянське підґрунтя. Християнська аксіологія, максимально абсорбувавши міфологічні погляди попередніх епох, радикально змінила спосіб оцінки бджоли – її вартість відтепер визначалася здатністю постачати віск для потреб церкви, а християнський Творець замінив у цих віруваннях стародавні жіночі божества.

Аналіз образу бджоли у народній світоглядній традиції українців дав змогу виявити наступні його риси. Польові записи фіксують, що бджола вважалася священною комахою, оточеною певною містичною пошаною – «Божою мухою», а також мала певний зв'язок зі Всевишнім, який був її Творцем. Серед народу побутували численні легендарні оповіді про божественну природу комахи. Неабияку повагу українців викликали трудові якості бджоли, зокрема її працелюбство, за яке комаху часто порівнювали з людиною. Водночас бджоли в реліктових міфологічних уявленнях, пов'язаних з образом світового дерева, і збережених до

кінця XIX ст. (Карпати, Прикарпаття, Полісся), є ключовим, серединним елементом його тривимірної структури, локалізуючись на стовбурі. Розгляд української світоглядної традиції, пов'язаної із народною рецепцією бджоли, доповнюють ритуали (окроплення свяченою водою, перша у новому пасічницькому сезоні весняна загодівля бджіл) та замовляння релігійно-магічного змісту, що набули неабиякого поширення як у щоденній виробничій практиці пасічників, так і у контексті відзначення ними річних календарних свят. В їх основі лежать уявлення про взаємозв'язок реального і вимисленого (паралельного) світів, ізоморфність і взаємозалежність людини і природи, макро- і мікрокосму. Високий семіотичний статус бджіл в народній аксіологічній ієрархії засвідчує локус проведення обряду покривання молодої, що у знаковому сенсі символізує її перехід у нову статево-вікову страту заміжніх жінок, збережений у весільній звичаєвості низки українських етнографічних районів (Середня Наддніпрянина, Слобожанщина). Пріоритет у проведенні обрядодії на противагу узвичаєній традиції надавався тому господарству, де були бджоли як відгомін домінантного становища бджільництва у минулому, а локус вказує на бджолу як сакральну істоту в народних уявленнях та її зв'язок з божественним началом, пов'язаністю з культом богинь жіночої фертильності.

У підрозділі 2.2 «Бджола як втілення людської душі» аналізується широке коло етнографічних (архівних, літературних та власних польових записів) джерел, що виявляють наявність у народному світогляді українців суміші реліктів історично ранніх анімістичних і пізніших трансцендентних уявлень, за якими бджоли наділені душею, подібною до людської, душа може покидати людське тіло та інкорпоруватись у бджолину оболонку, а духовна сутність людини після її смерті набуває видимого образу бджоли. У великому функціональному спектрі народних світоглядних уявлень важливе місце займало міфологічне значення бджоли як символу душі, що характеризується глибокою архаїчністю й своїми витокami сягає дохристиянських вірувань. Архаїчні погляди, що ототожнювали бджолу з душею, продовжували жити в українській народній світоглядній традиції і упродовж XIX ст., а ремінісценції цієї світоглядної реалії подекуди вкраплені в обрядове тло і «прочитуються» у тексті сучасного похоронного обряду. Надання бджолі міфологічної конотації символу душі та тісно пов'язана з цим віра у провидчий дар комахи, спроможної передбачати певні події в житті людини, природні явища, впізнавати свого господаря та розпізнавати людей за їх поведінкою і душевними якостями, є ремінісценцією давнього аніматичного мислення.

У підрозділі 2.3. «Зв'язок бджіл з людьми та господарством. Залежність домашнього щастя від пасіки» обґрунтовується теза, що, за народними уявленнями, бджола належала до найближчого домашнього оточення пасічника. На підставі вірувань в існування душі у бджіл вони вважались істотами винятково емоційно міцно пов'язаними з особою, яка опікується пасікою, й членами його родини. Вважалося, що вони беруть участь в сімейних урочистостях, веселяться з господарством у свята, сумують з приводу смерті господаря. Це знайшло яскравий вияв як в календарній, так і родинній обрядовості – оцінка майбутнього подружжя бджолами з точки зору їх морального здоров'я, участь бджіл у святкових урочистостях з нагоди початку пасічницького сезону, настання свят Різдва, Стрітєння, Теплого Олекси, Вербної неділі, Великодня, Трійці. У середовищі українських пасічників великого поширення набув погляд про прив'язаність бджіл до свого господаря, якого комахи впізнавали, коли він приходив поратися біля них або вибрати мед і не жалили його. Бджіл намагалися вберегти від магічного подиху смерті, який виявлявся у контакті пасічника, продуктів бджільництва чи предметів, у яких вони перебували, з мертвим тілом. Аналогічно до взаємозв'язку бджіл та їх господарів в уяві українців існувала пряма кореляція між домашнім щастям і пасікою; бджолиний рій, який прилетів на чужий двір, віщував щастя господареві дому, а із втратою бджіл сім'ю покидала удача. Оскільки в народі дивилися на бджолу як на святу комаху, її крадіжка чи вбивство розглядалися як важкий гріх. Кульмінація возвеличення комахи – її прирівнювання за рядом ознак до людини, що засвідчує присутність в українській народній вербальній культурі стійких вербальних кліше – «бджола не здихає, а помирає».

Підрозділ 2.4. «Святі – опікуни «Божої пташки». У процесі історично тривалого формування та засвоєння християнських аксіологічних орієнтацій в межах християнського пантеону інституалізувались особливі функції святих та викристалізувалось поле їхньої діяльності – галузева спеціалізація. Українці прийняли вшанування святих та їх функції (інститут покровительства) з церков католицького (латинського) та православного (грецького) обряду не раніше XI – XII ст., коли відбувся церковний поділ (1054). Виконуючи Божественну волю, святі як посередники між Богом та людиною могли впливати на різноманітні сфери її активності, відповідаючи за конкретно визначену ділянку виробничої діяльності. Не стало винятком і бджільництво, оскільки бджоли в народній міфології українців тісно пов'язані з Богом; опікуном зайнятих у ньому стали св. Олексій (преподобний Олексій, Божий чоловік, в народі Теплий Олекса, 17/30 березня) та

свв. чудотворці Зосим (17/30 квітня) і Саватій (27 вересня/10 жовтня). Зібраний етнографічний матеріал засвідчує, що св. Олексія пасічники по всій Україні визнавали одним із захисників бджіл, а свв. Зосима та Саватія мали за обов'язок вшановувати більшість українських пасічників православного віросповідання. Історичний процес їх вшанування склався шляхом накладанням на існуючий дохристиянський календар святкування днів пам'яті християнських святих у церковному календарі й отримання ним додаткових конотацій, їх співпадіння з традиційними датами застосування прийомів виставки бджіл із зимових схованок, а також накладення й контамінації кількох образів святих (Зосим Соловецький та Зосим Палестинський), дні пам'яті яких співпадали календарно. Можемо твердити про перенесення східних християнських вірувань грецького обряду з постаті Зосима Палестинського на російський православний ґрунт (постать однойменного святого Зосима Соловецького) шляхом накладення й контамінації обох образів святих. Повсюдну появу на українських пасіках (в територіальних межах колишньої Російської імперії) ікони саме цього святого (разом з преподобним Саватиєм) пояснюємо беззаперечним російським впливом, оскільки їх пошанування характерне в першу чергу для росіян, а тоді вже білорусів та українців. Дошукуючись витоків символічної образності постаті св. Зосима, погоджуємося з думкою російських дослідників В. Іванова та В. Топорова, що його образ є пережитком язичницької епохи з її культом бджолиного бога, справжнє ім'я якого упродовж століть було втрачено.

У підрозділі 2.5. «Юридичні народно-традиційні погляди на бджіл та володіння ними» стисло розглядаються правові засади щодо майнових прав на рій, що покинув свого власника, оскільки вони практично не висвітлювалися у профільній етнографічній літературі й дуже скупо фіксуються розповідями респондентів в сучасних експедиційних записах. Відносно місця посадки рою під час його вильоту при роїнні, то функціонувала наступна правова засада: на яке б дерево він не сів – залишався власністю того хазяїна, з чийої пасіки вийшов. Але коли рій сам сідав у чужий вулик, то ставав вже власністю господаря вулика. Власником бджіл також міг стати той, хто зловить рій або власник земельної ділянки, на якій він осів, не обов'язково попередній господар.

У третьому розділі «Бджільництво в системі традиційної української обрядовості» висвітлено пануючі в рамках доіндустріального суспільства уявлення та погляди на особу пасічника, визначено його соціальний статус в очах селянського соціуму та амбівалентність його постаті як ритуального спеціаліста, виявлено та цілісно осмислено

пасічницькі мотиви народного календаря, серцевинні структурно-семантичні компоненти річного кола бджолярських звичаїв та обрядів, комплекс оказіональних пасічницьких ритуалів та прикмет, показано їх семантичне призначення і функціональну спрямованість.

Підрозділ 3.1. «Амбівалентність постаті українського пасічника» присвячений висвітленню комплексу народних поглядів та уявлень щодо традиційної постаті українського пасічника як ритуального спеціаліста, його місця в народній світоглядній моделі. Проведений на основі архівних та літературних джерел, власних польових матеріалів аналіз українських народних поглядів та уявлень щодо пасічника виявляє дуалізм, амбівалентність традиційного підходу соціуму до оцінки його особи. З одного боку повсюдно спостерігалось шанобливе ставлення до пасічників, оскільки в народі вважали, що бджільництвом випадає займатися лише наділеним високими моральними якостями особистостям, а спілкування з бджолами облагороджує, схиляє до спокою та розсудливості, полегшує розуміння закономірностей, які лежать в основі функціонування природи і людського світу. Пасічники з діда-прадіда користувалися у селянському середовищі великою повагою як чесні, сумлінні, працелюбні та загалом добропорядні люди, що й визначило їх традиційно високий статус морального авторитета в межах сільської громади. З іншого боку, окремих представників цієї досить замкнутої професійної корпорації, яка носила сакральний характер, народна уява ототожнювала з чаклунами. Бути бджолярем – означало бути «знахарем», «ворожбитом», «щось знати», «вміти насилати», тобто володіти певним езотеричним знанням. Окремих досвідчених пасічників підозрювали у ділових контактах з «нечистою силою» (хованці «до пасіки», «чорти-пасічники» започатковували й примножували їх медове господарство), у відьмацтві (крадіжках готового меду з пасік, переманюванні чи знищенні чужих бджіл), а також схильності до вчинення шкоди іншим бджолярам шляхом зурочення їх бджіл (володіння лихим оком, тяжкою рукою).

Підрозділ 3.2. «Пасічницькі мотиви українського народного календаря» фокусується на вичленуванні та всебічному дослідженні пасічницьких мотивів тієї цілісної підсистеми традиційної духовної культури, що моделює уявлення соціуму щодо регламентованих перебігом річного часового кола природних змін та пов'язаних з ними циклів господарської, побутової і соціальної активності людини, і називається народним календарем. Цілий комплекс календарної ритуалістики розпадається на два великі календарні періоди – весняно-літній та осінньо-зимовий, що охоплюють собою весь природній та

господарський цикл від весняного пробудження до зимового завмирання. Основними ритуально місткими подіями пасічницького календаря та його серцевинними структурно-семантичними компонентами, що забезпечують циклічне календарно-обрядове оновлення/відтворення світу, із залученням як авторського польового, так і літературного матеріалу, визначено дні відзначення св. Євдокії (перший день весни, ворожіння щодо погоди та перспектив пасічницької діяльності), Теплою Олексія (весняна виставка бджіл на пасіки, початок пасічницького сезону, ворожіння щодо успішності пасічницького року, скроплювання бджіл свяченою водою, освячення комах – благословення розпочинати роботу, молитви та замовляння), Благовіщення (рубіж зміни зими весною, настання весняно-літнього періоду, ключова точка року, що співпадає з рівноденням, відкривання, випускання бджіл, ритуальне пробудження комах, «завантаження» повної річної програми життєдіяльності бджіл), преп. Зосима (ікони святого на пасіці, свічки перед образами у церкві), Вербної неділі (затикання свяченої верби у вулики), Великодня (відвідування бджіл зі свяченим, магічний вплив на збереження та примноження комах, апотропеїчні та ініціальні дії, прокреативна магія, замовляння), св. Юрія (локальні ритуальні дії на Буковині, спрямовані на захист від відьом як демонологічних персонажів, що забирають «ману» у бджіл), Трійця (кличання у пасіках), пр. Іллі (завершення літнього сезону, календарна межа природного роїння бджіл і забезпечення їх кормовою базою, втілена у народній приказці «до Іллі добрі рої») – весняно-літній період; Друга Пречиста (початок осені, утеплення і складання бджіл на зиму), зачаття св. Ганни (ритуальне відвідування бджіл у погребях, символічний зачин майбутніх роїв), різдвяно-новорічні свята як ключова точка осінньо-зимового календарного циклу (домінантні мотиви: контакт зі світом померлих і магія першого дня, щасливого початку, прогнозування пасічницького благополуччя в новому році, підкидання куті до стелі як жертви невидимим духам предків, результативність заклиально-магічних обрядових дій, побажання добрих роїв в контексті величальних господарських колядок і щедрівок, окроплення бджіл свяченою йорданською водою, підсилення її магічних властивостей вербальними засобами), Стрітєння (ворожіння щодо перспектив медового року, окроплення комах стрітенською водою) – осінньо-зимовий цикл. Усі вони пов'язані з трьома базовими концептами: великого приплоду бджіл, достатку меду, безпеки та здоров'я комах, а отже реалізуються головню у трьох основних семантичних аспектах – продукуючих, апотропеїчних та табуйованих дій. Деякі ритуали представляють собою

прямі чи трансформовані залишки дохристиянських вірувань, більшість інших зумовлені впливом християнської традиції, а разом витворили симбіоз церковно-християнських та народнозвичаєвих світоглядних інтерпретацій і уклалися у синкретизовану релігійно-міфологічну систему.

Підрозділ 3.3. «Оказіональна пасічницька обрядовість» складається з чотирьох пунктів: **«Вибір місця для пасіки»**, **«Обрядові регламентації набуття бджіл у власність»**, **«Магічні способи успішного ведення пасічницького господарства»**, **«Ритуальні особливості похорону пасічника»**.

Аналіз системи okazіональних (від лат. occasio – випадок, привід; некалендарних) пасічницьких ритуалів та прикмет українців показав, що до неї насамперед входив комплекс символічних дій та регламентацій, спрямований на вибір та підготовки місця для майбутньої пасіки, набуття бджіл у власність (шляхом купівлі, отримання в подарунок чи спадок, знахідки або самостійного прильоту комах до оселі, крадіжки), магічні способи успішного ведення пасічницького господарства – засоби, орієнтовані на успішне розведення комах, весняний випуск із вуликів, запобігання втеч роїв у чужі пасіки, захист від наврочень та нападів чужих бджіл, швидке розмноження і принесення щедрого медовзятку, а також ритуальні особливості похорону пасічника (передача пасіки наступнику ще за життя старого пасічника, «будити» бджіл під час похорону їх хазяїна), спрямовані на подальше збереження бджіл у господарстві.

У четвертому розділі **«Продукти бджільництва в обрядовому житті українців»**, який структурно поділяється на два великі підрозділи 4.1. **«Мед»** та 4.2. **«Віск»**, всебічно розкривається символічна роль меду та воску у ритуальному наповненні сфери календарних та родинних свят і урочистостей українців-представників різних етнографічних районів, враховуються регіональні інваріанти застосування продуктів бджільництва в обрядовому житті українців, досліджується їх знакова роль в обрядах переходу під кутом виявлення їх глибинної архетипової матриці.

Пункт 4.1.1. «Семантика меду в календарній та okazіональній обрядовості» розкриває структурно-функціональне призначення ритуалів за участю меду в календарному та okazіональному звичаєвому контекстах (Святий вечір, Голодна кутя, Великдень, св. Іллі, Маковея, Яблучний Спас, місцеві храмові свята та ін.), реконструює закладену в них первісну семантику, встановлює ступінь ритуальної «залученості» солодкого продукту в світоглядну канву життя українського етносу.

У низці історико-етнографічних районів України (Гуцульщина, Бойківщина, Лемківщина, Покуття, рівнинне Закарпаття, Волинь) мед посідав ключове місце у цілому масиві різдвяно-новорічної обрядовості. У цих святкуваннях актуалізувалася різновекторна семантика меду, що виступав універсальним символом солодкості та лагідності, медіатором з потойбічним світом, що набував важливого обрядового значення як компонент поминальної куті – жертви предкам, яку споживали не лише живі члени роду, а й їх далекі та близькі пращури, що покидали в цей час локус мертвих і прибували у світ людей. Для них залишали кутю разом з ситою на столі чи покуті, про що виразно артикулюється не лише в етнографічних записах ХІХ – початку ХХ ст., а навіть у розповідях сучасних респондентів. Мед набував цілющих властивостей і сакрального характеру внаслідок перебування на Святій вечері, а у Карпатах – конотації приворотного засобу. У ситуації розмежування простору під час традиційних обходів господарств на І та ІІ Святвечір мед фігурував як апотропей, культурний символ, що номінував межі «свого», впорядкованого присутністю людини простору, один із засобів відновлення світового порядку в моменти космологічної невпорядкованості на стику старого й нового року. Приворожувальна функція меду виявлялася і у великодній дівочій мантиці за його участю, заснованій на принципі імітативної магії. Первини меду, які на Великдень, в свято Маковея та Преображення Господнього приносили до храмів для освячення, роздавали родичам та сусідам, первісно не призначалися для споживання людей, а вважалися долею богів та інших представників антисвіту, яких прагнули умилостивити піднесенням дарів-символів, сподіваючись від них навзаєм отримати необхідні для повноти життя щедроти. Обов'язкове дарування меду звичайно пов'язувалось з ідеєю примноження; перший мед воліли подарувати, щоб згодом отримати його достаток. Посередницька роль меду в нав'язуванні стосунків, періодичних контактів з насельниками потойбічного світу проявилась у практиці щорічного святкування храмових свят у формі громадських частувань за участі основної поминальної страви, що на Середній Наддніпрянщині та Поліссі не випадково отримали назву «медів» й носили виразний поминальний характер.

Пункт 4.1.2. «Обрядова функціональність меду у родильному ритуалі». Мед як ритуальний символ супроводжував людину на усіх послідовних етапах розгортання її життєвого сценарію – від народження до смерті; уже на початку життя він фігурував в контексті виконання приписів традиційної родильної обрядовості (під час

народин, відвідин породіллі жіночою частиною громади, першої купелі, хрестин). В обрядовому обрамленні народин в українців мед виконував кілька пов'язаних між собою важливих ритуальних функцій: ритуального очищення матері та немовляти після пологів як «нечистого» фізіологічного акту, символічної інкорпорації дитини та реінкорпорації матері до людської спільноти після їх спільного перебування у лімінальній ситуації народження (відразу після пологів обоє обов'язково мали скуштувати мед); забезпечення подальшої фертильності жінки, здійснюючи в якості медіатора контакт з позалюдським сакральним світом; ініціації та соціалізації новонародженого, сприяючи набуттю ним соціально важливих рис характеру, володіння якими в подальшому мало на ті полегшити його повноцінне влиття в соціум і встановлення стабільних відносин з оточенням; фактора символічної номінації, ідентифікації та маркування біологічної статі, як міфологічного символу, наділеного магічною спромогою позитивно впливати на подальшу долю і весь життєвий сценарій немовляти.

Пункт 4.1.3. «Символічна роль меду у весільному церемоніалі. Мед як еротико-сексуальний маркер українського весілля». На різних етапах весільного дійства спільне споживання меду молодятами виступало способом символізації тих ритуальних перетворень, яких вони зазнавали в ході його поступового розгортання. До них належали громадське санкціонування вперше публічно висловленого шлюбного вибору під час заручин, підготовка до емоційного та сексуального єднання молодят під час вінкоплетин та шлюбної церемонії, закріплення пошлюбними з'єднувальними обрядами з участю меду спілки двох осіб, господарської та сексуально-емоційної злуки повінчаних, зустріч молодих батьками та фінальна частина весільних обрядів з завиванням молодої, що символізували набуття нових соціальних ролей та зв'язків й маніфестували завершення ініціальних випробувань та ритуальної «переробки» основних героїв ритуалу, зокрема, переходу молодої у статево-вікову групу заміжніх жінок та створення нової сім'ї як окремої ланки у структурі сільської громади.

Семантичне поле весільного ритуалу включало у свою площину і активне функціонування еротичного «медового» фольклорного коду, який «прочитувався» на усіх етапах українського весілля (з різною силою вияву та змістом знакового навантаження) – під час проведення заручин, коровайницького дійства, обряду вінкоплетин, церемонії підготовки до шлюбного благословення молодих (розплетини, виряджання до вінця, частування медом після шлюбу), зустрічі

молодих як повінчаної пари, весільної гостини у молодої, поїзда молодого по молоду, обряду комори та наступної перезви, покривання молодої.

У пункті 4.1.4. «Ритуальна знаковість меду в похоронно-поминальних обрядах» проаналізовано феномен широкого символічного використання меду, що в історичній діяхронії спостерігалось на різних етапах похоронно-поминальної обрядовості українців (під час прощання з померлим удома, проведення погребальної церемонії, поминального «обіду», індивідуальних поминань та поминальних днів народного календаря). Вкорінена у далекому минулому, традиція обрядового вживання меду у похоронно-поминальних чинностях продовжувала підтримуватись українцями у XIX – середині XX ст., а в редукованому й частково модифікованому вигляді дійшла до сьогодення. На підставі аналізу як літературних, так і польових джерельних матеріалів було виявлено інтенсивну ритуальну насиченість меду в похоронно-поминальній обрядовості українців, для якої характерна поліфонія смислів. Практика пожертвувань меду померлим у вигляді обрядового «годування» душі, яке відбувалося протягом перебування мерця вдома, під час прощальної церемонії в храмі, дорогою до кладовища й на самому кладовищі, на поминальному «обіді», розвинулася під певним впливом традиційних народних поглядів на бджолу як уособлення людської душі, а отже доцільності вживання меду для її поживи. Мед виконував у похоронному ритуалі важливу люстраційну функцію, будучи семантично спрямованим на досягнення катарсису його головним «персонажем», очищаючи і звільняючи душу від вчинених протягом життя гріхів. Мед відігравав роль медіатора між Землею та небом, світом та антисвітом, живими і мертвими – спожите живими «за поминання душі» неодмінно поверталось померлому на «тому» світі. У похоронному обряді як ритуалі переходу виявлялася медіативна семантика меду як продукту, наділеного міццю відновлення життя і виведення його на новий ієрархічний щабель у віковичній тріаді «життя-смерть-життя».

Післяпохоронний «обід» кінця XIX – початку XX ст., де мед був важливою знаковою стравою у складі «колива», вважаємо трансформованою й редукованою формою давньослов'янського поминання мертвих у місцях поховань – учт, що входили в комплекс ритуальних дій, відомий як «тризна». Коливо (первісно розварена пшениця, змішана з медовою ситою) виступало неодмінним атрибутом похоронних обрядів, початки приготування якого сягають ще дохристиянських часів, згодом засвоєне церковною традицією. Ареал

розповсюдження колива («кануну», «сити», «куті», «пшениці») як основної ритуальної страви післяпохоронного «обіду» охоплював практично всю територію українського етнографічного масиву – Центрально-Східний район (Середня Наддніпрянщина, Слобожанщина), Південь, Поділля, Полісся, Волинь, Карпати і Прикарпаття, Холмщину та Підляшшя. «Годування» душ померлих медом, присутніх, за народними уявленнями, на обрядовому «обіді», з метою забезпечити здоров'я і благополуччя живих та нейтралізувати можливі прояви недобррозичливості з їх боку, відбувалося й під час проведення індивідуальних та календарних поминань, які своїми витокami сягають дохристиянської доби.

У пункті 4.2.1. «Віск в народних світоглядних уявленнях українців» аналізуються фольклорні тексти (колядки та щедрівки) зі згадкою про віск, які переконують, що в міфо-ритуальній тридільній моделі світу він виступав в ролі одного із «першотворінь»; в них крізь пізніші християнські нашарування привідкривається пласт архаїчної символіки воску як вищої жертви небу та душам предків і вогню воскової свічки як проекції сонця. У колядках відбилася і християнська міфологема воску як «первосвітнього творива, призначеного з первовіку для церкви на свічі» (К. Сосенко); тут також заторкнуто й міфо-ритуальні аспекти його застосування в контексті конкретних календарних (Різдва, Водохрестя, Великодня) та родинних (весільних) свят та урочистостей.

У пункті 4.2.2. «Ритуальне застосування воскових свічок в календарних звичаях» студіювалось ритуальне застосування воскових свічок у календарній звичаєвості, яке виявило їх надзвичайно високий статус у відзначенні Різдва, Йордану, Стрітєння, Чистого четверга, Великодня, Спаса та інших річних календарних святкувань. У різдвяних обрядодіях знайшли вияв ритуальні функції свічки як проекції сонця, медіатора поміж земним та потойбічним, оскільки насамперед актуалізувалася поминальна семантика свічі на Святій вечері, світло якої служило дороговказом душам предків, що, тимчасово перебуваючи на землі, відвідували рідну домівку, а також в якості символічного аналога людського існування виступала засобом ворожінь на визначення подальшої долі (життя чи смерті). У процесі розмежування простору під час традиційних обходів господарств на I і II Святвечір як охоронних заходів проти підступів нечистої сили воскові свічки виступали в якості апотропею, проекції сонця, культурного символу, що оновлював межі освоєного людиною простору, одним із засобів відновлення космологічного ладу в переломні моменти року. Рольові функції йорданських («трійць»),

стрітенських, страсних та меншою мірою спасових свічок з їх значним апотропейним та катартичним потенціалом, високим семіотичним статусом, медіативним спрямуванням – достатньо універсальні. Це захист від грому, блискавиці, бурі та граду, а також зупинення пожежі, охорона від нечистої сили, вроків, недуг, вкладення до рук умираючих, поминання померлих, участь у чаклуваннях. Дохристиянського походження архаїчне пошанування вогню воскової свічки як живої істоти, часточки сонця в ритуалі її «весілля» здійснювалося на свято Семена у деяких етнографічних районах України (Середня Наддніпрянщина, Буковина).

Пункт 4.2.3. «Свічки у ритуалах життєвого циклу людини (родильних, весільних, похоронних)» розкриває проблему виявлення та встановлення міри символічного навантаження воскових свічок у контексті родинної обрядовості, що містить у собі світоглядні універсалії циклічності людського буття – в усіх трьох його екзистенційно значущих й переломних моментах (народження, весілля, смерть), які у традиційній культурі могли існувати лише в рамках ритуалу й оформлювались відповідними ритуалами життєвого циклу людини (родильними, весільними, похоронними).

У контексті родильної ритуалістики яскраво виявлялася полісемантична варіативність воску в обрядовому житті українського селянства. До неї належать медіативні властивості: забезпечення переходу породіллі до нового життєвого статусу – статусу матері, тобто благополучного протікання пологів з метою полегшити родові муки, прихилення небесного заступництва для майбутньої матері та її немовляти, оскільки семантичне поле воскової свічки як ритуального символу світла, проекції небесного вогню включає в себе архаїчну оберегову функцію магічної охорони і порятунку, зокрема й від підступів нечистої сили, що страхалася полум'я свічки з її катартичною, але й водночас спопеляючою зло міццю. Полісемантичну варіативність воску творить символічне ототожнення воскової свічки водночас з вогнем та світлом – її запалення як еманції душі, духу в певному сенсі символізує запалення самої «іскри» життя, кладучи початок індивідуальному людському існуванню. Серед іншого актуалізується семантика духовного світла та небесної благодаті, потужних люстраційних можливостей в обрядовій ситуації очищення (освячення) за допомогою горючої свічки породіллі після пологів, що в народній свідомості осмислювались як «нечистий» фізіологічний акт, а також обрядового призначення як жертвенного предмета Богу та вищим небесним покровителям людини.

Окреслення загального семантичного призначення воскової свічки у весільному обрядовому комплексі, вичленування її ритуального навантаження в окремих весільних обрядодіях (коровайницьке дійство, дівич-вечір, вінчання, поїзд молодого по молоду з обрядовим злучуванням свічок, гостина у молодої з посадом молодих та ін.), виявлення сутнісних рис її ритуального функціонування у різних етнографічних районах, становило вагомий вектор нашої дослідницької уваги у цьому підрозділі. У ході проведення коровайницького ритуалу знайшли втілення парна семантика свічок як відповідника жіночого єства, кодове призначення свічки як медіатора між Чоловічим та Жіночим, символу людського буття, ритуального еквіваленту самої людини, її земного існування, тривалість горіння якої проектується на тривання життя молодят, поєднання їх доль в одне ціле, каталізатора еротичної енергії, знаку універсальної ідеї достатку, прокреації, магічного захисту виконавців обрядодій, пожертву давнім божествам – охоронцям шлюбних взаємин. Світоглядною підставою весільних ворожінь є поширене в народі уявлення, що душа людини – прямий корелят вогню запаленої вінчальної свічки, а тому вона виступає в ролі основного провісника людської долі. У супроводі весільного «поїзда» на перший план виходила апотропейчна функція свічки в складі світилчиного букету, що слугував для його учасників на чолі з молодим магічним оберегом від можливих підступів зловорожих людських й надлюдських сил, що чатували на них у сфері Чужого. Кульмінацією семантичної мультифункціональності воску є зафіксований як літературними джерелами, так і нашими польовими записами обряд злучення свічок, спрямований на санкціонування шлюбного договору, об'єднання молодих як донедавна представників різних родів у спільне родинне вогнище на порозі хати як межі світів, свого і чужого. Запалені воскові свічки як втілення сакрального вогню, символи життя уособлювали магічну силу ритуальної злуки молодят, їх випробування вогнем. Вогонь-носій запліднюючої сили Сонця у вогні свічки втілював ідею фертильності, а в обрядовому контексті був пов'язаний з культом фалічних божеств і символізував тілесну злуку молодят і ствердження їх репродуктивної потуги як шлюбної доміанти. В ході проведення ритуалу актуалізувалася архаїчна оберегова, люстраційна функція стихії вогню, магія ритуального очищення, покликаною захистити молодих від зазіхань недоброчливців на їх подружнє життя. В екзистенціально визначальний момент весілля – сидіння молодих як лімінальних осіб на посаді, що символізував своєрідне ініціаційне випробування, іспит на фізичну, моральну та соціальну зрілість, полум'я весільних свічок

як аналога буття, відповідника людської душі, репрезентанта молодих відіграло доленосну роль в сенсі проєкції яскравості їх горіння на усю подальшу життєву долю пошлюблених.

Важливим завданням було простудіювати й чітко окреслити ритуальну функціональність воскової свічки, що активно реалізовувалась в українській похоронно-поминальній обрядовості, супроводжуючи людину від моменту агонії аж до завершення поховальної церемонії та протягом виконання усіх поминальних обрядів вдома, в церкві, на цвинтарі. Воскова свічка як проєкція небесного вогню, сонця та світла, носій його оберегової й очищувальної сили, спроможної проливати світло на вчинені за життя гріхи й допомагати очищенню та звільненню душі від їхнього тягаря, відіграла значну роль у тексті українського похоронного ритуалу, який обрядово оформлював фінальний акт життєвої драми – агонію й настання смерті, перебування померлого вдома, прощання з ним та нічні чування, похоронну церемонію, церковне відспівування, погреб, післяпохоронний «обід», а також індивідуальні та календарні поминання. У згаданих обрядодіях актуалізувалася мультифункціональна семантика воску: полум'я свічки як аналогу людського життя, відповідника душі, що перебуває у тілі, а по смерті покидає його; медіатора між земним та небесним, з потойбіччям й душами предків, каталізатора процесів переходу в момент проходження людиною послідовних ступенів посмертного буття, світоча й провідника душ померлих до місць їх вічного спочинку; символу світла, світлоносного начала, що в момент відходу, під час виходу померлого за межі людського існування задля продовження «життя» у новій якості, забезпечує його повноцінний зір на противагу сліпоті як лімінальній характеристиці мерця загалом. Важливим у цьому обрядовому контексті є також усвідомлення охоронної семантики воску як ритуального символу світла, свічки як уособлення водночас катартичної й спопеляючої міці вогню, покликаною захистити померлого від темних сил зла й спроможного відігнати нечисту силу, що прагне заволодіти його душею, а живих – від магічного подиху смерті, носієм якої виступає сам мерлець. Усі ці акти ґрунтуються на люстраційній силі вогню, яка настільки велика, що перекриває злу усі канали доступу до людини. Тому запалення світла воскових свічок (у руках покійника, поблизу нього, відвідування мерця зі свічкою, їх присутності в хаті під час і після похорону та на цвинтарі) було ритуальною серцевиною усього масиву народних охоронних магічних засобів, широко застосовуваних у похоронно-поминальній обрядовості.

Пункт 4.2.4. «Історичні корені і традиційна практика керомантії» проливає світло на віск та воскові свічки як невід’ємний компонент мантики, зокрема календарних дівочих ворожінь щодо визначення майбутньої долі – святвечірніх, новорічних, щедровечірніх, купальських, андріївських. Історична тяглість побутування в українців керомантичних практик простежується у відомих нам джерелах принаймні з XVI ст. (Я. Малецький). Розповсюдженість ворожінь за допомогою воску в Україні XIX ст. та їх збереженість до XX ст. включно фіксує як профільна етнографічна література та архівні джерела, так наші сучасні польові спостереження. Витоки керомантії як поширеної магічної практики сягають часу існування стародавніх цивілізацій – халдейської, єгипетської, грецької та римської; вона протривала в багатьох європейських народів усе Середньовіччя й дійшла XIX – XX ст.

Ритуальна роль воску знайшла яскравий вияв у календарних любовних дивінаціях (святвечірніх, новорічних, щедровечірніх, купальських, андріївських), лікувальній («виливання воску», яке широко застосовувалося у народній медицині – для встановлення діагнозу та зцілення дітей і дорослих від переляку, туги, сновидності, «вроків») та шкідливій (ворожіння за окружинами воску та виготовлення й проколювання вотивів у вигляді антропоморфних фігурок у гуцулів) магії. У згаданих обрядодіях актуалізувалися різновекторні символічні функції воску – воскова свічка, якій споконвічно притаманна символіка світла, виступала проекцією вогню як чоловічого первня, пов’язаного перш за все зі сферою еротичних відносин, оскільки він виступає прямою метафорою кохання, а також аналогом, ритуальним еквівалентом людського життя та потужним магічним оберегом. Матримоніальні дивінації за участю воску були в умовах традиційного суспільства і неможливості самотійно реалізуватися в сімейно-шлюбній сфері певною підміною реальних дій щодо влаштування майбутнього, віртуальним чинником впливу на свою подальшу долю, яка у представників традиційного типу мислення завжди залежала від прихильності чи ворожості до людини хтонічних сил, дієвої допомоги агенту ворожіння з боку померлих родичів-предків внаслідок виконаної у правильний спосіб магічної практики, в обрядово визначені терміни встановленого контакту з потойбіччям.

У Висновках узагальнено результати проведеного дослідження. Критичний огляд праць з ділянки бджолярської обрядовості виявив, що в українській етнології існує істотна прогалина щодо спеціального комплексного узагальнення традиційного бджільництва всієї етнічної

території як духовно-світоглядної системи. При цьому емпіричного джерельного матеріалу, що вимагав систематизації та ретельного аналізу, але, водночас, є цінною фактологічною базою, накопичено достатньо багато. Недивлячись на безсумнівну наукову вартість творчого здобутку сучасних народознавців, він далеко не вичерпує внутрішнього ресурсу задекларованої проблематики. Дана робота заповнює лакуну в етнологічних студіях обрядового контексту традиційного бджільництва українців, створюючи цілісний образ національної духовної парадигми цієї сфери народної культури.

Встановлено, що комплексне дослідження символіко-семантичних аспектів українського бджільництва базується на вичленуванні трьох основних ритуальних «блоків»: українській народній візії бджоли включно зі статусом комахи у світоглядній традиції та визначенні ролі святих-опікунів в українському бджільництві; його місця в системі традиційної національної обрядовості, зосібна окреслення колективного портрету пасічника на тлі минувшини, амбівалентності його постаті, сюжетно-змістового виділення та цілісного осмислення пасічницьких мотивів народного календаря (обрядових чинностей весняно-літнього та осінньо-зимового циклу); ролі продуктів бджільництва в обрядовому житті українців (світоглядних уявленнях, календарній та оказіональній обрядовості, ритуалах життєвого циклу людини, в обрядово-магічній практиці).

Проведений аналіз образу бджоли у народній світоглядній традиції українців кінця XIX – початку XX ст. виявив присутність у ньому як церковно-християнських, так і дохристиянської етіології світоглядних інтерпретацій, сплав яких витворив цілісну релігійно-міфологічну систему, окремі складові якої нашарувались одна на одну (зникаючі прояви аніматичного світорозуміння, хтонічні конотації – міфологічне значення бджоли як символу душі, її провидчий дар, марковані експліцитним впливом християнської ідеології спроможність бджоли підтримувати воском священний племін Господнього вітваря, божественна природа цієї істоти, креативна роль Бога щодо комахи в етіологічних легендах, ритуали та замовляння релігійно-магічного змісту, обрядове використання освячених предметів, архаїчного походження високий семіотичний статус комахи, що знайшов відображення у весільній обрядовості). Доведено, що опікунами бджільництва стали святі Олексій, Зосим та Саватій шляхом накладанням на існуючий дохристиянський календар святкування днів пам'яті християнських святих у церковному календарі й отримання ним додаткових конотацій, їх співпадіння з традиційними датами виставки бджіл із зимових

схованок, а також контамінації кількох образів святих, день пам'яті яких співпадав календарно.

Народна візія особи пасічника, поширена в рамках доіндустріального суспільства, була виявом амбівалентності традиційного підходу соціуму до оцінки його особи. З одного боку повсюдно спостерігалось шанобливе ставлення до бджолярів через їх високі моральні якості та статус морального авторитету в межах громади, а з іншого – окремих представників цієї досить замкнутої професійної корпорації як ритуальних спеціалістів народна уява ототожнювала з володарями певних езотеричних знань – чаклунами. Основними ритуально місткими подіями пасічницького календаря та його серцевинними структурно-семантичними компонентами, що забезпечують циклічне календарно-обрядове оновлення/відтворення світу, визначено дні відзначення св. Євдокії, Теплого Олексія, преп. Зосима, Вербної неділі, Великодня, св. Юрія, Трійця, пророка Іллі – весняно-літній період; Друга Пречиста, зачаття св. Ганни, різдвяно-новорічні свята як ключова точка осінньо-зимового календарного циклу з їх домінантними мотивами контакту зі світом померлих і магією першого дня, щасливого початку, прогнозування пасічницького благополуччя в новому році, Стрітєння – осінньо-зимовий цикл.

Як універсальні ритуальні символи головні продукти життєдіяльності бджіл – мед та віск протягом тривалого історичного періоду «вросли» у живу тканину календарної та родинної обрядовості українців. У процесі дослідження виявлено основне ритуальне призначення меду як посередника – медіатора між бджолою і людиною, з потойбіччям й душами предків, провідника та каталізатора процесів переходу в момент проходження людиною відповідних ступенів вікової та соціальної ієрархії. Сповняючи в обрядовій ситуації насамперед медіативні функції, мед одночасно виступав дієвим апотропеїчним засобом та магічною запорукою фертильності з вітальною, еротичною та магічно-примножувальною семантикою, символом солодкості та лагідності, жертвою померлим предкам, потужним люстраційним засобом, носієм цілющих властивостей. Багатовікова слов'янська традиція ритуального використання меду, засвідчена середньовічними писемними джерелами, збереглася в українців до кінця ХІХ – початку ХХ ст. у розгорнутій формі обрядового побутування. У редукованому та модифікованому вигляді вона почасти фіксується і нині у святкуванні календарних урочистостей, оказіональних подій та обрядів життєвого циклу людини (родильних, весільних, похоронно-поминальних).

У традиційних віруваннях українців знайшли вияв і важливі міфологічні конотації воску. У витоків пошанування воскової свічки лежить давній культ вогню з його амбівалентною природою – повагою та страхом з поклонінням вогню спочатку як Богу, а з часом – як символу божественної сили, знаку світла, світлоносного начала, спроможного подолати темні сили Зла. Архаїчна символіка воску полягала в уособленні ним вищої жертви небу та душам предків, а полум'я воскової свічі первісно було знаком сонця, проекцією сонячного проміння, тому запалена свічка в дохристиянських ритуалах викликала родючість та сезонне оновлення природи. З утвердженням християнства воскова свічка увійшла в усі ритуали церкви. Свічки (різдвяні, стрітенські, великодні, спасові) у християнській ідеології набули значення головного символу, незамінних культових предметів, що уособлювали діалог людини з Богом, святими, ангелами. Воскова свічка відіграла значну роль в обрядовому бутті українського селянства; її ритуальними функціями виступали: медіація між земним і потойбічним, вона була символом людського буття, символічного аналога людини, володіла потужним апотропеїчним та катартичним потенціалом. Будучи повсюдно затребуваним ритуальним предметом, неодмінним атрибутом низки сімейних, календарних та оказіональних обрядів, релігійних практик, жертвоприношень, повсякденних та сакральних магічних дій, вона незмінно супроводжувала усі етапні життєві події, що осмислювались і актуалізувались лише в рамках ритуалу.

Порівняльно-етнологічний аналіз бджолярської обрядовості українців виявив як локальні риси окремих уявлень та вірувань, так і загальноукраїнську світоглядну матрицю духовного феномену бджільництва, обумовлену особливостями вітчизняного історико-культурного розвитку. Зіставлення даних польових та літературних джерел стосовно обрядових аспектів традиційного бджільництва мешканців України та деяких слов'янських (й ширше європейських) країн виявляє риси значної конвергентності.

Дослідження світоглядно-обрядового аспекту українського бджільництва, внеску вітчизняних пасічників у скарбницю національних духовних надбань, – має вагоме значення для висвітлення багатовікових традицій українського етносу. Воно дозволяє пізнати реліктові світоглядні феномени і констеляції, духовні надбання, способи мислення і конструювання навколишнього світу наших попередників, принципи функціонування й базові константи архаїчної свідомості, а тим самим у кінцевому підсумку долучитись до створення повноцінної світоглядної і аксіологічної картини традиційного буття українського етносу.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії:

1. Мовна У. Бджільництво: український обрядовий контекст. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2017. 552 с.
Рец: Пацай Т. ([рец. на моногр.] Мовна У. Бджільництво: український обрядовий контекст. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2017. 552 с., іл.). *Народознавчі Зошити*. 2018. № 4. С. 1016–1017.
2. Мовна У. Традиційне бджільництво українців. Словник етнографічних термінів. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2015. 360 с.
3. Мовна У. Виробнича та духовна спадщина традиційного бджільництва українців Корсунь-Шевченківського і Канівського районів Черкаської області. Львів: Інститут народознавства, 2011. 84 с.
4. Мовна У. Звичаї та обряди українських пасічників Карпат і Прикарпаття (друга половина ХІХ – початок ХХ століття). Львів: Інститут народознавства НАН України. Львів, 2006. 208 с.

Статті, в яких опубліковані основні результати дисертації:

5. Мовна У. Знакова функція меду в родинній обрядовості українців Карпат і Прикарпаття. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. 2001. Т. 252: Праці Секції етнографії і фольклористики. С. 262–270.
6. Мовна У. Традиційні погляди та уявлення про особу фахівця-пасічника в Українських Карпатах і Прикарпатті. *Народознавчі Зошити*. 2001. № 3. С. 494–498.
7. Мовна У. Бджола у традиційних уявленнях українців та болгар: порівняльна характеристика. *Проблеми слов'янознавства*. Зб. наук. праць. Львів, 2003. Вип. 53. С. 87–94.
8. Мовна У. Традиційне сприйняття бджіл в українців Карпат і Прикарпаття: християнські та народні мотиви. *Народознавчі Зошити*. 2003. № 1/2. С. 152–157.
9. Мовна У. Бджільництво в етнографічних дослідженнях чеських, словацьких і польських учених (ХХ ст.). *Проблеми слов'янознавства*. Зб. наук. праць. Львів, 2004. Вип. 54. С. 61–72.
10. Мовна У. Семантика меду у весільному ритуалі українців Карпат і Прикарпаття. *Матеріали до української етнології*. Зб. наук. праць. Київ, 2004. Вип. 4. С. 93–98.
11. Мовна У. Міфо-ритуальні аспекти застосування воску в українців

Карпат і Прикарпаття. *Народознавчі Зошити*. 2005. № 5/6. С. 595–610.

12. Мовна У. Польськомовна преса Львова як джерело до вивчення бджільництва українців Галичини (перша половина ХІХ ст.). *Проблеми слов'янознавства*. Зб. наук. праць. Львів, 2005. Вип. 55. С. 269–276.

13. Мовна У. Символіка меду у похоронно-поминальній традиції українців Карпат і Прикарпаття. *Наукові записки Інституту народознавства НАН України та Івано-Франківського краєзнавчого музею*. Львів ; Івано-Франківськ, 2006. Вип. 9/10. С. 56–61.

14. Мовна У. Традиційне бджільництво покутян. *Народознавчі Зошити*. 2007. № 1/2. С. 17–35.

15. Мовна У. Словник етнографічних термінів традиційного бджільництва українців. Загальна концепція. Базові лексеми. *Народознавчі Зошити*. 2008. № 5/6. С. 625–645.

16. Мовна У. Світоглядно-обрядовий комплекс пасічницької культури гуцулів. *Народознавчі Зошити*. 2009. № 5/6. С. 673–684.

17. Мовна У. Бджола у світоглядній традиції українців : дохристиянські та християнські вартості. *Історія релігій в Україні*. Наук. щорічник. Львів, 2009. Кн. 1. С. 116–122.

18. Мовна У. Традиційні уявлення українців та болгар про бджолу : компаративний аналіз. *Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали*. Одеса ; Велико-Търново, 2009. Т. 10. С. 399–411.

19. Мовна У. Продукти бджільництва в родинно-обрядовій практиці українців Черкащини. *Народознавчі Зошити*. 2010. № 5/6. С. 603–610.

20. Мовна У. Традиційне бджільництво українців Покуття : виробничий та обрядовий аспекти. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. 2010. Т. 259: Праці Секції етнографії і фольклористики. С. 92–116.

21. Мовна У. Бджільництво як феномен української обрядової культури в етнографічних студіях середини ХІХ – початку ХХІ століть. *Народознавчі Зошити*. 2011. № 1. С. 66–77.

22. Мовна У. Обрядові аспекти українського бджільництва в публікаціях зарубіжних слов'янських етнографів. *Проблеми слов'янознавства*. Зб. наук. праць. Львів, 2011. Вип. 60. С. 280–286.

23. Мовна У. Знакова функціональність меду в українському обрядовому «тексті» народин. *Народознавчі Зошити*. 2011. № 5. С. 755–759.

24. Мовна У. Український родинний текст: воскова свічка. *Народознавчі Зошити*. 2012. № 2. С. 329–336.

25. Мовна У. Мед в обрядовому тексті карпатського весілля. *Łemkowie*,

bojkowie, rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa. Słupsk ; Zielona Góra, 2012. T. 4, cz. 2. S. 561–574.

26. Мовна У. Пасічніцькі замовляння у світоглядній традиції українців: магічна влада слова. *Poznańskie studia slawistyczne.* Poznań, 2012. N 3: Zaklęcie, zamówienie, zażegnanie. Magiczna moc słów w folklorze słowiańskim. S. 113–127.

27. Мовна У. Семантика меду в весільному ритуалі: український контекст та європейські паралелі. *Народознавчі Зошити.* Львів, 2012. № 5. С. 779–798.

28. Мовна У. Український різдвяно-водохресний обрядовий текст: воскова свічка. *Народознавчі Зошити.* 2014. № 2: Сер. історична. С. 236–249.

29. Мовна У. Стрітенська свічка: український обрядовий контекст та рольові функції. *Народна творчість та етнологія.* 2014. № 5. С. 6–13.

30. Мовна У. Амбівалентність постаті українського пасічника: між Божественним і «нечистим». *Народознавчі Зошити.* 2015. № 2: Сер. історична. С. 376–387.

31. Мовна У. Мед як еротико-сексуальний маркер українського весілля. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Сер.: історія.* Тернопіль, 2015. Вип. 1, ч. 3. С. 87–95.

32. Мовна У. Віск (воскові свічки) в обрядовому тексті карпатського похорону. *Łemkowie, bojkowie, rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa.* Słupsk ; Zielona Góra, Svidnik, 2015. T. 5. S. 645–656.

33. Мовна У. Святі-опікуни українського бджільництва. *Народознавчі Зошити.* 2016. № 1. С. 23–29.

34. Мовна У. Матримоніальні керомантичні практики українок. *Народознавчі Зошити.* 2016. № 4. С. 888–896.

35. Мовна У. Мед в тексті карпатського похоронного ритуалу. *Łemkowie, bojkowie, rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa.* Słupsk, 2016. T. 6. S. 516–526.

36. Мовна У. Український лікувальний ритуал «зливання воску»: синергія магії дії та слова. *Етнічна історія народів Європи.* Зб. наук. праць. Київ, 2017. Вип. 52. С. 4–11.

37. Мовна У. Традиційне весілля українців Середньої Наддніпрянщини: обрядова функціональність воскової свічки. *Народознавчі Зошити.* 2017. № 3. С. 604–614.

38. Мовна У. Медовий код українських народин. *Народна творчість та етнологія.* 2017. № 6. С. 33–38.

39. Мовна У. Бджола як втілення людської душі в українській народній світоглядній візії. *Народознавчі Зошити*. 2017. № 6. С. 1323–1329.

Статті та матеріали конференцій, які додатково відображають результати дослідження:

40. Мовна У. Сакральний статус бджоли у традиційному суспільстві та його генезис. *Традиція і культура. Культурний набуток людства у свідомості нових поколінь*. Матеріали Міжнар. наук. конф., 8-9 черв. 2007 р. Київ, 2007. Ч. 1. С. 45–46.

41. Мовна У. Мед як еротико-сексуальний символ українського весілля (фольклорна традиція). *Вісник Львівського університету. Сер. філологічна*. Львів, 2007. Вип. 41. С. 254–265.

42. Мовна У. Бджола. *Мала енциклопедія українського народознавства* / за ред. С. Павлюка. Львів : Інститут народознавства НАНУ, 2007. С. 54–55.

43. Мовна У. Мед. *Мала енциклопедія українського народознавства* / за ред. С. Павлюка. Львів: Інститут народознавства, 2007. С. 329–331.

44. Мовна У. Пасіка. *Мала енциклопедія українського народознавства* / за ред. С. Павлюка. Львів: Інститут народознавства, 2007. С. 415–416.

45. Мовна У. Пасічник. *Мала енциклопедія українського народознавства* / за ред. С. Павлюка. Львів: Інститут народознавства, 2007. С. 416–417.

46. Мовна У. Бджільництво очима сучасників : погляд крізь призму польських господарських трактатів XVII ст. *Проблеми слов'янознавства*. Зб. наук. праць. Львів, 2008. Вип. 57. С. 231–237.

47. Мовна У. «Медовий» еротичний код фольклорного тексту українського весілля. *Тези доповідей VII Міжнародної конф. «Українська культура в історичному розвитку та державотворенні», присвяч. 170-річчю від дня народження П. Чубинського*. Київ, 2009. С. 30.

48. Мовна У. Духовна парадигма бджільництва українців Полісся і Волині у дослідженнях етнографів кінця XIX – початку XXI століть. *Старий Луцьк*. Науково-інформаційний збірник ЛДІКЗ. Луцьк, 2011. Вип. 7. С. 562–567.

49. Мовна У. Виробничий та обрядовий виміри бджільництва в польській етнографічній літературі XX століття. *IV Lubelska konferencja pszczelarska. Aktualne problemy nowoczesnego pszczelarstwa*. Lublin, 2013. S. 118–128.

АНОТАЦІЯ

Мовна У. Бджільництво: український обрядовий контекст. – Монографія.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.05 – етнологія – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Інститут народознавства НАН України – Львів, 2018.

У дисертації комплексно досліджено традиційне бджільництво українців як духовно-світоглядну систему. Розкрито національну специфіку традиційних уявлень, вірувань, звичаїв та обрядів пасічників, подано візію бджільництва як важливого явища української обрядової культури, визначено його місце у загальній системі української обрядовості, з'ясовано притаманне йому загальнокультурне значення. Висвітлено проблематику місця бджоли в народній традиції, символічної значущості традиційного образу пасічника, ритуальної знаковості меду та воску як основних продуктів бджільництва, семантики та функціональної спрямованості календарних та оказіональних пасічницьких обрядів.

Ключові слова: бджільництво, пасічник, народна візія бджоли, бджолярська обрядовість, пасічницькі мотиви українського народного календаря, світоглядно-ментальні риси, традиційне суспільство.

АННОТАЦИЯ

Мовна У. Пчеловодство: украинский обрядовый контекст. – Монография.

Диссертация на соискание научной степени доктора исторических наук по специальности 07.00.05 – этнология – Институт украиноведения им. И. Крипьякевича НАН Украины, Институт народоведения НАН Украины. – Львов, 2018.

В диссертации комплексно исследовано традиционное пчеловодство украинцев как духовно-мировоззренческую систему. Раскрыто национальную специфику традиционных представлений, верований, обычаев и обрядов пасечников, дано видение пчеловодства как важного явления украинской обрядовой культуры, показано его место в общей системе украинской обрядности, установлено характерное для него общекультурное значение. Освещена проблематика места пчелы в народной традиции, символической важности традиционного образа

пасечника, ритуальной знаковости меда и воска как основных продуктов пчеловодства, семантики и функциональной направленности календарных и occasionalных пчеловодческих обрядов.

Ключевые слова: пчеловодство, пасечник, народная визия пчелы, пчеловодческая обрядность, пчеловодческие мотивы украинского народного календаря, мировоззренческо-ментальные черты, традиционное общество.

SUMMARY

Movna U. Beekeeping: Ukrainian ritual contex. – Monograph.

The thesis for the academic degree of Doctor of Historical Sciences with a specialization in 07.00.05 – Ethnology. – I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies, National Academy of Sciences of Ukraine; the Institute of Ethnology, National Academy of Sciences of Ukraine. – Lviv, 2018.

The dissertation explores holistically traditional beekeeping of Ukrainians as a spiritual and worldview system. National specificity of traditional perceptions, beliefs, customs and apiarian rituals are discovered, apiculture vision as an important phenomenon of Ukrainian ritual culture is presented, its place in the general Ukrainian ritual system is defined and its peculiar general cultural meaning is explored. Unsolved problems of place identification of a bee in folk traditions, symbolic significance of traditional beekeeper's character, ritual meaning of honey and wax, semantics and functional orientation of calendar and occasional apiarian rituals received thorough presentment and determination in the nationwide scale. Basic parameters of spiritual and worldview apiculture paradigm, concentrating the original ethnical flair, particularly the Ukrainian folk vision of a bee, including the status of the insect in the folk tradition and historical process of forming and adoption of Christian axiological orientations within Christian pantheon, institutionalization of functions of saints and the crystallization of their mission field (the institute of patronage), the role of the patrons saint in Ukrainian apiculture, its place in the system of traditional Ukrainian ritualism, especially the general portrait of a Ukrainian apiarist against the background of the past, the ambivalence of his character, narrative and conceptual accentuation and complete understanding of apiarian motives of folk calendar (ritual activities of spring-summer and autumn-winter cycles), the role of apicultural products in the ritual life of Ukrainians (worldview visions, calendar and occasional ritualism, rituals of human life cycle,

magic ritual practice) were explored extensively and closely in a widespread semantic and problematic contexts.

Complex study of traditional apiarian ritualism of Ukrainians, compiling a considerable element of synthetic research of folk ritual culture, has allowed to concentrate on defining the role of folk apiarian customs and rituals in general ethnographic scene, tracing diachronic and synchronic dimensions of their development within Ukraine together with separation of local specificity, activity centres and regional identity of certain rituals or ritual complexes, ethnocultural interinfluences in all-Slavic and European context, the extent of borrowings, influences and innovations. Disclosure of semantic interpretation, implication, functional orientation and inside organization of apiarian ritualism of Ukrainians, its localization in the general folk worldview system, comprising a significant scientific problem, has provided insight on the processes of forming and functioning mechanism of ethnographical system, underlying national archetypes, basic mental traits, subject matter of folk mindset, worldview perceptions of many generations of Ukrainian apiarists as keepers of traditional knowledge, gradual evolution of their worldview mental traits, modes of thought and creation the surrounding community.

Keywords: apiculture, apiarian, folk vision of a bee, apiarian ritualism, apiarian motives of Ukrainian folk calendar, worldview mental traits, traditional community.

Підписано до друку 8.10.2018 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Друк на різнографі. Зам. №
Умовн. друк. арк. 1,9
Наклад 100 прим.